

УДК 94 (477) 341.485
DOI <https://doi.org/10.32782/tnv-pub.2023.6.11>

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. ЯК ЧИННИК ЛІКВІДАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Правоторова О. М. – доктор юридичних наук, професор кафедри публічного управління, права та гуманітарних наук Херсонського державного аграрно-економічного університету
ORCID: 0000-0002-7458-1595

Стаття присвячена актуальній в сучасному українському суспільстві проблематиці історико-правового дослідження Голодомору 1932–1933 рр. як чинника ліквідації соціально-політичної складової громадянського суспільства, що зараз, під час повномасштабного вторгнення російської федерації на нашу територію, спалахнуло з новою силою та підняло ці проблеми на новий рівень.

Історіографія й археографія Голодомору значна за обсягом і неодноразово вже ставала предметом спеціальних досліджень. Проте ця проблема практично не вичерпна в силу багатьох причин. Серед них варто згадати і нові пошуки документів, і нові методологічні підходи, і нову проблематику. В цьому сенсі вивчення саме історико-правових сюжетів не позбавлене сенсу з огляду на продуктивність міждисциплінарних, зокрема історико-правових, підходів та практичній відсутності досліджень громадянського суспільства в історії України, зокрема в період нової економічної політики. Авторка прагнула розробити й використати оригінальну методіку дослідження процесів знищення інституцій громадянського суспільства в процесі Голодомору з огляду на унікальність даного феномену.

Наголосимо, що порівняно широке використання дослідниками міждисциплінарних методик у вивченні Голодомору об'єктивно зумовлене низкою факторів.

Ідеться в першу чергу про логіку та закономірність поступу соціального знання, якому притаманна тенденція до узагальнення, синтезу здобутків різних соціальних наук та окремих історичних і правових дисциплін.

По-друге, Голодомор-геноцид був комплексним і системним. За задумом більшовицької верхівки він мав докорінно змінити всі основні сфери життя українського селянства і в кінцевому підсумку перетворити його на гвинтик комуністичної утопії.

Дана стаття є спробою проведення дослідження із дотриманням принципів науковості на засадах міждисциплінарності має удосконалити існуючі в науці уявлення про передумови, здійснення і наслідки Голодомору, а також здійснити правовий аналіз процесу та окремих фактів репресивного знищення інституцій громадянського суспільства.

Ключові слова: Голодомор, Голодомор-геноцид, громадянське суспільство, інституції громадянського суспільства, геноцид, селяни, продовольство, колгоспник, радгоспник, історико-правове дослідження, знищення, правові акти, історіографія.

Pravotorova O. M. Holodomor 1932-1933 as a factor of the liquidation of the socio-political component of civil society: a historical and legal study

The article is devoted to the issue of historical and legal research of the Holodomor of 1932–1932 as a factor of elimination of the socio-political component of civil society, which is relevant in modern Ukrainian society, and which has flared up with renewed vigour and raised these problems to a new level now during the full-scale invasion of our territory by the Russian Federation.

The historiography and archaeography of the Holodomor is extensive and has been the subject of special studies on numerous occasions. However, this problem is hardly exhaustive for many reasons. Among them are new searches for documents, new methodological approaches, and new issues.

In this sense, the study of historical and legal subjects is not without meaning, given the productivity of interdisciplinary, including historical and legal approaches and the practical absence of studies of civil society in the history of Ukraine, in particular during the period of the new economic policy. The author sought to develop and use an original methodology for studying the destruction of civil society institutions during the Holodomor, taking into account the uniqueness of this phenomenon.

Let us emphasize that the relatively wide use of interdisciplinary methods by researchers in the study of the Holodomor is objectively determined by a number of factors.

First of all, it is about the logic and regularity of the development of social knowledge, which is characterised by a tendency to generalise and synthesise the achievements of various social sciences and certain historical and legal disciplines.

Secondly, the Holodomor-genocide was complex and systemic. According to the plan of the bolshevik's leadership, they were supposed to radically change all the main spheres of life of the Ukrainian peasantry and ultimately turn it into a cog of the communist utopia.

This article is an attempt to conduct a research in accordance with the principles of science on the basis of interdisciplinarity, which should improve the existing scientific understanding of the preconditions, implementation and consequences of the Holodomor, as well as to carry out a legal analysis of the process and individual facts of the repressive destruction of civil society institutions.

Key words: *Holodomor, Holodomor-genocide, civil society, civil society institutions, genocide, peasants, food, collective and state farmers, historical and legal research, destruction, legal acts, historiography.*

Постановка проблеми. Історіографія й археографія Голодомору значна за обсягом і неодноразово вже ставала предметом спеціальних досліджень. Проте ця проблема практично не вичерпна в силу багатьох причин. Серед них варто згадати і нові пошуки документів, і нові методологічні підходи, і нову проблематику. В цьому сенсі вивчення саме історико-правових сюжетів не позбавлене сенсу з огляду на продуктивність міждисциплінарних, зокрема історико-правових, підходів та практичній відсутності досліджень громадянського суспільства в історії України, зокрема в період нової економічної політики. Щодо здійснення історико-правового дослідження страшної трагедії українського народу Голодомору 1932–1933 рр. як чинника ліквідації соціально-політичної складової громадянського суспільства слід розробити й використати оригінальну методику дослідження процесів знищення інституцій громадянського суспільства в процесі Голодомору з огляду на унікальність даного феномену.

Наголосимо, що порівняно широке використання дослідниками міждисциплінарних методик у вивченні Голодомору об'єктивно зумовлене низкою факторів.

Йдеться в першу чергу про логіку та закономірність поступу соціального знання, якому притаманна тенденція до узагальнення, синтезу здобутків різних соціальних наук та окремих історичних і правових дисциплін.

По-друге, Голодомор-геноцид був комплексним і системним. За задумом більшовицької верхівки він мав докорінно змінити всі основні сфери життя українського селянства і в кінцевому підсумку перетворити його на гвинтик комуністичної утопії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою історико-правового дослідження страшної трагедії українського народу Голодомору 1932–1933 рр. як чинника ліквідації соціально-політичної складової громадянського суспільства займалися багато, як українських, так і зарубіжних вчених. Серед таких праць хотілося б відзначити А. Граціозі, С. Водотику, В. Марочка, В. Даниленка, Я. Брускі, Л. Вовчук, С. Корновенка, Джеймса Мейнса та багатьох інших.

Мета статті. Виходячи з вищесказаного, мета статті полягає в тому, щоб здійснити історико-правове дослідження страшної трагедії українського народу Голодомору 1932–1933 рр. як чинника ліквідації соціально-політичної складової громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. В умовах повномасштабного вторгнення російської федерації проти України та фактичної геноцидної війни, а також прискорення глобалізації, коли Україна активно зосереджується на інтеграції зі світовим

та європейським співтовариством, виникає необхідність посилення уваги до переосмислення історичної пам'яті, але щодо Голодомору слід здійснити максимальні зусилля, щоб цю страшну подію не забули та вірно трактували та формулювали до неї вірне відношення, як до планомірного знищення української ідентичності в своїх дослідженнях, як наукова спільнота так і громадськість, а отже, необхідність теоретичних та методологічних досліджень цих процесів.

Акцентуємо увагу на дослідженні Р. Лемкіна, що «геноцид не обов'язково означає нагальне знищення нації. Він, скоріше, означає скоординований план різних дій, спрямованих на знищення суттєвих основ життя національних груп, з метою знищити самі групи. Такий план має на меті дезінтеграцію політичних та соціальних установ, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, та знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності та навіть життя осіб, що належать до даної групи» [1, с. 24].

Українській історії невідомо більш масштабного та страшного злочину влади проти власного народу як Голодомор 1932–1933 рр. Це був найтрагічніший період в історії України, а наслідком жорстоких дій влади було вбивство мільйон селян, яких мучили голодом. Даний злочин визнається геноцидом, оскільки він спровокований цілеспрямованим штучним голодом, здійснюваний радянською владою, мета якого – забезпечити тотальний контроль органів держави над всіма верствами населення [2, с. 13].

До вже відомих і неодноразово досліджуваних вченими України та зарубіжжя теми Голодомору в Україні скоординованого плану дій на знищення української нації, ми б додали ще одну умову – некомпетентність влади, як на державному, так і місцевому рівнів. Як вірно відзначає В. Василенко, «Голодування і голод, перші ознаки якого з'явилися ще наприкінці 1931 року і який став поширюватись в Україні та інших регіонах СРСР на початку 1932 р., слід кваліфікувати як результат злочинної недбалості комуністичного керівництва. Його дії мали ознаки цього злочину, оскільки воно могло і мусило передбачати наслідки реалізації надмірних планів хлібозаготівель» [2, с. 10].

Висвітлюючи історико-правове дослідження страшної трагедії українського народу – Голодомору 1932–1933 рр. як чинника ліквідації соціально-політичної складової громадянського суспільства, насамперед слід відмітити, що суттєвий відбиток на цю сферу залишили революційні події 1917 року. Після тривалого обмеження жінок у правах, в суспільстві почали поширюватись принципи вивільнення жінок від соціальної, економічної та духовної залежності, зрівнявши тим самим їх з чоловіками у політичних та громадських правах. Саме тому, після того, як більшовики прийшли до влади, здійснюються кардинальні зміни шлюбно-сімейного законодавства – розробляється та затверджується нове шлюбно-сімейне законодавство РРФСР, а пізніше і УРСР, представлене першим сімейним кодексом: «Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунське право». Завдяки йому трансформовано традиційні шлюбно-сімейні відносини, сформовано оновлену модель поведінки, тощо [2, с. 130].

Згодом, з пануванням тоталітаризму (в тому числі, який спровокував голодомор 1932-1933 рр.), особисте життя, мораль та побут теж стали невід'ємною складовою абсолютного контролю партійних органів. Базові принципи партійного життя поширювались на шлюбно-сімейні відносини, регламентуючи їх в подальшому. В цей же період формуються традиційні засади сімейного законодавства, ставши підґрунтям для створення сімейної радянської моделі [3, с. 27].

Тоталітаризм «захищався» від людей та намагався проникнути в усі сфери життя, це навіть і думки людини, і сімейна сфера, і звичайно знищення «зародків» громадянського суспільства, що особливо страшно, адже від робив людину гвинтиком в системі, людина та громадянин ставала безправною, безликою, частиною цієї страшної системи, що придушувала її.

Відштовхуючись від наведеного, пропонуємо звернутись до «сухої» статистики, взятої з відкритих джерел. Так, в період голодомору 1932–1933 рр. кількість зареєстрованих на території України шлюбів, порівняно з 1929 роком зменшилась аж до 40 %, а в сільській місцевості на всі 50 %. Різко знижується загальний коефіцієнт шлюбності (середня кількість шлюбів у розрахунку на 1000 громадян): в сільській місцевості у період 1929–1932 рр. практично у два рази, в містах – на 26 %. З цього випливає, що голодомором спричинено не тільки зменшення чисельності населення в межах сільської місцевості, але й тотальну ліквідацію його нормальної життєдіяльності та природні процеси відтворення (як-то буває після масштабних воєн та соціальних катастроф). Незважаючи на те, що в подальші роки кількість шлюбів трохи виросла за рахунок компенсаційного підйому 1934–1936 рр., проте в цілому шлюбність відмічалась значним зменшенням, як результат – шлюбний потенціал серед сільського населення України остаточно та назавжди втрачається [4, с. 724].

Радянське сімейне законодавство в умовах катастрофічних подій Голодомору 1932–1933 років віддзеркалювало ідейну доктрину тоталітаризму, змінивши традиційні сімейно-шлюбні відносини на теренах України з метою виховання «нового» радянського суспільства. Приписи сімейного кодексу 1926 року, діючого на той час, хоч і декларували ідею рівноправ'я чоловіків та жінок, чітку регламентацію питання опіки і піклування та багато інших демократичних положень, проте в реальності вони піддавались тотальному втручанням зі сторони влади, порушуючи приватне життя. Загалом трагічні наслідки Голодомору 1932–1933 років спричинили збільшення кількості розлучень, зменшення рівня народжуваності та вплинули на руйнацію інституту сім'ї як такого.

Продовжуючи далі історико-правове дослідження страшної трагедії українського народу Голодомору 1932–1933 рр. як чинника ліквідації соціально-політичної складової громадянського суспільства, слід акцентувати, що категорії «колгоспник», «радгоспник» чи «механізатор МТС» не мали принципової різниці з середини 1950-х років. У часи Голодомору цей штучний поділ, як свідчать спогади очевидців і документи, мав на меті створити ще один розкол селянства з виділенням нової категорії «робітників радгоспів і МТС» як опори режиму. Так, за спогадами дідуся одного з авторів проекту, для виживання в часи Голодомору він віддав коняку в колгосп і подався в робітники МТС. Там як робітник дідусь отримував пайку хліба, що фактично врятувало родину від голодної смерті. Показово, що він водночас кинув не лише хазяйнувати на землі (хоча до кінця земного шляху зберіг українську селянську ментальність), але й відвідувати церкву і хреститись. Як бачимо, більшовики досягли неабиякого успіху у своїх соціально-політичних експериментах, що слід враховувати при оцінках сьогоденної ситуації.

У цьому сенсі зауважимо, що зрозуміти справжню дію певних заходів радянського режиму важко чи практично неможливо без занурення у радянську дійсність. Достатньо навести кілька випадків нерозуміння Заходом радянських реалій. Це – впевненість у добрих намірах Й.Сталіна в роки Другої світової війни, який був змушений зважати на думку жажливого політбюро (хоча при радянському диктаторові Політбюро ЦК Компартії СРСР відігравало суто декоративну

роль); твердження про права радянських громадян з посиланням на сталінську Конституцію СРСР (хоча в реальному житті у них ніяких прав не було). Однією з найжахливіших в цьому сенсі була ситуація з наданням продовольчої та насінневої «допомоги» в час Голодомору, яка по суті була однією з технологій геноциду.

Між тим в реальності ситуація з продовольчою «допомогою» виглядала наступним чином. Її влада використовувала для фактичного закріпачення новоявлених колгоспників, оскільки допомогу видавали у вигляді «гарячих обідів» лише у прив'язці до трудовнів (праця в колгоспах оцінювалась у трудовнях, на які в кінці року видавали продукти і гроші, якщо щось залишалось). Інакше кажучи, ця допомога мала на меті примусити селян працювати на державу і забезпечити бодай мінімальне виробництво сільськогосподарської продукції. Цими обідами забезпечувались лише працюючі у колгоспах. У колгоспах часів Голодомору нараховувалось десь 6,4 млн. працездатних, а всього населення колгоспів (разом з сім'ями колгоспників) сягало 20 млн., тобто навіть теоретично ця допомога розповсюджувалась лише на приблизно 32% мешканців колгоспного села. В реальності вона охопила набагато менше людей з огляду на те, що далеко не всі працездатні колгоспники працювали в колгоспах. Оскільки влада мала на меті лише забезпечення збирання хліба і цукрових буряків, то й допомога надавалась тільки задіяним у цим кампаніях. Обсяги цієї продовольчої «допомоги» практично не піддаються обрахункам, але вона була *minimum minimorum*. До того ж влада на місцях прагнула у будь-який спосіб зменшити реальні обсяги хліба.

Подібною за сутністю була і насіннева допомога у 1932 р. Перед цим влада конфіскувала все насіння і була змушена вживати екстраординарних заходів для відвернення економічної катастрофи – адже сіяти було нічим. «Державні засіки» теж не могли надати насіння – якісне зерно, передусім сильну і тверду пшеницю, було експортовано до Західної Європи. По-друге, необхідно було годувати саму владу, армію, робітників і взагалі населення великих міст, бо про середні та малі міста у влади голова не боліла, оскільки до них просто перестали постачати продовольство. Тому було вирішено створити насінневий фонд за рахунок додаткового вилучення хліба у одноосібників і у тих колгоспів, де щось залишалося. Інакше кажучи влада вилучала у одних селах і «допомагала» іншим. Природно, що створений у такий спосіб насінневий фонд був мінімальним за обсягом і вкрай незадовільний за якістю («саме сміття», за твердженнями очевидців і сучасних дослідників).

Закономірно, що внаслідок такої «допомоги» недосів складав приблизно 1/5 зернового клину, а з урахуванням низької врожайності та відсутності належної агротехніки врожай зернових у 1932 р. становив приблизно половину можливого.

Отже, в реальності «насіннева» і «продовольча» допомога тоталітарної держави цілком вписується в геноцидну політику та фактично підпадає під дію Конвенції про запобігання злочинів геноциду. Очевидно й те, що наведений приклад облудної політики Кремля цілком відповідає радянській дійсності та радянським реаліям. В картину Західного світу це не вкладається, але є цілком природним для практики східних цивілізацій (або євразійських). У цьому сенсі добре розуміло та відчувається – це ханжество, лицемірство і облудність радянської влади, маючи досвід життя, навчання й академічної роботи в ті сумнозвісні часи.

На слушний погляд С. Маркової, і ми повністю з ним погоджуємося, що найважливішим видом соціальної пам'яті є пам'ять нації про своє минуле. Вона сублімується у пам'ять кожного про своє минуле, рід, батьків, дитинство. Мозок змушує нас пропрацювати травмуючі події роду, щоб якісно жити далі та розбудовувати

власну державу. Важливим кроком на цьому шляху стало ухвалення Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (2006 р.), стаття 2 якого передбачає, що «публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним». Натепер низка країн світу визнала Голодомор актом геноциду українців [5, с. 3].

Наслідками російської окупації України стали: психологічний терор, примусове позбавлення українців продуктів харчування, адміністративна і соціально-економічна ізоляція територіально-адміністративних одиниць, «чорнощечний режим». Українці масово чинили опір комуністичному тоталітарному режиму, застосовуючи різні форми спротиву, та намагалися його позбутися. Морально-психологічними наслідками стали: індоктринація свідомості, спотворення світосприйняття, руйнація традиційних українських цінностей, інституту сім'ї тощо. В роки Голодомору-геноциду загинули мільйони дітей, а ті, хто вижив, були позбавлені родинного тепла, любові, затишку, відчуття захищеності. Імена багатьох загиблих дітей так і залишилися невідомими. Хто відповідь за масові смерті дітей, їхнє фізичне, психологічне й моральне каліцтво? Ми маємо повернути загублені імена та пам'ять про невинно убієнних [5, с. 3].

А також ми маємо сприяти вірному розумінню та сприйняттю Голодомору 1932-1933, як жахливої, штучно створеної трагедії українського народу, що спричинена пануванням тоталітарного режиму та якій немає виправдання в історичній пам'яті в майбутньому.

На слушний погляд С. Кульчинського, не викликає сумніву те, що позбавлення їжі було формою жорстокого вбивства. В практиці хлібозаготівель воно вибірково використовувалося й у різних регіонах як терористичний засіб. Доля його жертв повинна була залякувати всю селянську громаду, щоб полегшити державі вилучення хліба в надмірних кількостях. Подібно до того, як сумна доля покараних державою «куркулів» (в межах 3–5 відсотків від загальної чисельності сільського населення) примушувала всіх інших селян вступати в колгоспи, доля селян, у яких відбирали всю їжу, змушувала всіх інших виконувати непосильний хлібозаготівельний план. Для такої практики хлібозаготівель цілком підходив винайдений Р. Конквестом термін: терор голодом [6, с. 169-170].

Суть всякого терору (якщо мова йде про державу) або тероризму (коли йдеться про терор з боку індивідуума або недержавної організації – ці поняття треба розрізняти) одна: руйнівний вплив (аж до фізичного знищення) на окрему особу або на певну меншість людей з метою залякування більшості, щоб досягнути в такий спосіб від більшості бажаної лінії поведінки. Коли ж ми переконуємося в тому, що позбавлення їжі орієнтоване на всю сукупність людей з метою нав'язати їй бажану лінію поведінки, то перед нами постає щось більше, ніж терор голодом. Щось таке, чому ще нема назви. Тому доводиться використовувати авторську самоназву – «сокрушительный удар» [6, с. 169-170, 7].

Саме цей «сокрушительный удар», на доречний погляд С. Кульчинського, небачений до цього масовий терор і призвів до знищення всіх інституцій громадянського суспільства в той час в Україні.

Сталінський режим залишив історикам (і не тільки, але і юристам, і економістам-дослідникам) Голодомору чимало ретельно виготовлених і майстерно прихованих дослідницьких мін. Найнебезпечнішою виявилась власне саме визначення геноциду. За наполяганням Кремля Міжнародний трибунал до складу злочину геноциду не включив статті щодо ліквідації соціальних груп за класовою

ознакою. Багато в чому саме через це проблема Голодомору як геноциду українського народу залишається однією з найбільш дискусійних проблем в історичній спадщині. Скажімо, в новітній праці професора Я. Грицака пропонується зняти найбільш гострі питання щодо Голодомору-геноциду в такий спосіб. По-перше, визнати, що у 1932–1933 рр. в Україні був не один, а два голоди. Перший, 1932 р., був дійсно всесоюзним (тобто відбувався в усьому СРСР – авт.) і другий, 1933 р., був навмисне спрямований проти України.

Висновки. Здійснення історико-правового дослідження Голодомору 1932–1933 рр. як чинника ліквідації соціально-політичної складової громадянського суспільства призводить до висновків, що відбулося фатальне знищення всім інституцій громадянського суспільства в ті роки і воно торкнулося всіх сфер суспільного життя, як то економічної, сімейної, політичної складової тощо.

Радянське сімейне законодавство в умовах катастрофічних подій Голодомору 1932–1933 років віддзеркалювало ідейну доктрину тоталітаризму, змінивши традиційні сімейно-шлюбні відносини на теренах України з метою виховання «нового» радянського суспільства. Приписи сімейного кодексу 1926 року, діючого на той час, хоч і декларували ідею рівноправ'я чоловіків та жінок, чітку регламентацію питання опіки і піклування та багато інших демократичних положень, проте в реальності вони піддавались тотальному втручанням зі сторони влади, порушуючи приватне життя. Загалом трагічні наслідки Голодомору 1932–1933 років спричинили збільшення кількості розлучень, зменшення рівня народжуваності та вплинули на руйнацію інституту сім'ї як такого.

Отже, проведений аналіз прийнятих законодавчих актів та реалізація управлінських рішень на різних рівнях вказують в цілому на безконтрольність щодо правозастосування норм права на місцях, свавільне ігнорування їх, що привело до руйнування громадянського суспільства в економічній, сімейній, політичній, громадській сфері, бо коли людям немає чого їсти, то про жоден навіть елементарний розвиток мова не йде, а на превеликий жаль, мова йде про виживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами). / Редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. К.: Майстерня книги, 2009. 208 с.
2. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 48 с.
3. Ромовська З.В. Сімейне законодавство України: Гендерна експертиза / Відп. Ред. Т.М. Мельник. К.: Логос, 2001. 40 с.
4. Пирожков С.І., Перковський А.Л. Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні (1920–1930 рр.). Вибрані наукові праці. 2010. Т. I. С. 718–728.
5. Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. 336 с.: іл.
6. Станіслав Кульчицький. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. К., НАН України, Інститут історії України, 2014. 208 с.
7. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. Під ред. В. Смоля. К., 2002. 952 с.
8. Mace James E. The Famine of 1933: a Survey of the Sources / The Famine in Ukraine 1932–1933. Edited by Roman Serbyn and Bogdan Krawchenko. Edmonton, CIUS, 1986. P. 12.
9. Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R. Penguin Books, 1989. P. 170.

REFERENCES:

1. Raphael Lemkin (2009) Soviet genocide in Ukraine (article in 28 languages). / Editor Roman Serbyn, compiler Olesya Stasyuk. K.: Mysternya knygi, 208 p.
 2. Vasylenko V. (2009) Holodomor of 1932-1933 in Ukraine as a crime of genocide: legal assessment. K.: Olena Teliga Publishing House, 48 p.
 3. Romovska Z.V. (2001) Family legislation of Ukraine: Gender expertise / Rep. Ed. T.M. Miller. K.: Logos, 40 p.
 4. Pirozhkov S.I., Perkovskiy A.L. (2010) Extreme situations and demographic catastrophes in Ukraine (1920–1930). Selected scientific works. T. I. S. 718–728.
 5. Educational manual for teachers "The Holodomor of 1932-1933 – Genocide of the Ukrainian Nation". Kyiv, 2021. 336 p.: illustrations.
 6. Stanislav Kulchytskyi (2014) The Ukrainian Holodomor in the context of Kremlin policy in the early 1930s. K., National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine, 208 p.
 7. Political terror and terrorism in Ukraine in the 19th and 20th centuries. Historical essays. Under the editorship V. Smoliya. K., 2002. 952 p.
 8. Mace James E. (1986) The Famine of 1933: a Survey of the Sources / The Famine in Ukraine 1932–1933. Edited by Roman Serbyn and Bogdan Krawchenko. Edmonton, CIUS, P. 12.
 9. Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R. Penguin Books, 1989. P. 170.
-